



आकाश मंडप पृथिवी आसन । रमे तेथे मन क्रीडा करी ॥

श्री चंद्रेश्वर प्रभावळ

चंद्रवाडी



२४वे गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन

केपे २००९

९, १०, ११ नोव्हेंबर

निज अश्विन कृ. ९, १०, ११ शके १९२३

संपादिका

प्रा.सौ. आशा अशोक मणगुतकर

२४वे

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे

२००९ / चंद्रवाडी

१



वेदांचा तो अर्थ आम्हांसी च ठावा । येरांनीं वाहावा भार माथां ॥

गोमंतकातील मराठी वाङ्मय

पोर्तुगीजपूर्व काल ते अठरावे शतक

◆ डॉ. सु. म. तडकोडकर ◆

वास्को-द-गामा २० मे, १४९८ या दिवशी भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कालिकत बंदरात पाऊल ठेवले तेव्हा त्याच्यापाशी तिथल्याच दोन मुस्लिमांनी स्पॅनिश भाषेत चौकशी केली, “इतक्या दूरवर आलात, ते कोणत्या मिषाने?” त्यावर गामाने त्यांना उद्देशून म्हटले, “येथील ख्रिस्ती जन व मसाल्याच्या जिनसा यांचा तपास करण्याच्या उद्देशाने आले आहेत.”

त्यापूर्वी, विशेषतः सोळाव्या शतकाच्या दुसऱ्या शतकात, ताम्रसिंधू आणि व्हेनीसशी संबंध असलेल्या मुस्लिम व्यापाऱ्यांचे अस्तित्व काही निर्धोक नव्हते, हेही तितकेच खरे. त्या मुस्लिमांना श्वेतवर्णीयांचे भय वाटत होते. आपण ह्या परिसरात परदेशी आहोत हे वास्तव ध्यानी घेऊन मापिला आणि मारक्कार या अत्यंत धनिक मुस्लिमांनी तर नंतर झामोरिनच्या अपरोक्ष पोर्तुगीजांशी जुळवूनही घेतले होते.

या काळात दक्षिण भारतात मुस्लिम व्यापाऱ्यांचे प्राबल्य होते आणि त्यांच्या समोर पोर्तुगीज हे विदेशी होते (सारे श्वेतवर्णीय पुढील काळातही हिंदुस्थानातील त्यांच्या वास्तव्यात शेवटपर्यंत विदेशीच राहिले.) या मुस्लिम व्यापाऱ्यांचे अरेबिया आणि ताम्रसिंधू या भागातील वर्चस्व कोणाच्याही डोळ्यांत भरण्यासारखेच होते, परंतु असे असूनही पोर्तुगीजांच्या येण्याने हे व्यापारी खचितच काहीसे विथरले होते. के. एम. पण्णीक्कर सार्थपणे म्हणतात की अत्याधुनिक तंत्रज्ञानातील शक्य तितके प्रभुत्व संपादन करणे आणि सोसायटी ऑव्ह जिससच्या धार्मिक छत्राखाली राजरोसपणे करता येणारी सांस्कृतिक घुसखोरी करणे या

दोन प्रमुख कारणांमुळे पाश्चात्यांना आशिया खंडात निर्धोकपणे यशस्वी पदक्षेप करता आला. (१)

इतर कोणालाही त्यांच्याहून अधिक तुल्यबल होता न आल्यामुळे पाश्चात्यांचे अस्तित्व जाणवूनही काही विशेष करता आले नाही असेही हवे तर म्हणता येईल, नंतर गामाच्या आगमनाबरोबरच मुस्लिम व्यापाऱ्यांनी झामोरिनच्या राजसभेत या परदेशी श्वेतवर्णीयांच्याविरुद्धचे रान उठविण्यास आरंभ केला होता. पाश्चात्यांना तर मल्याळी भाषा अपरिचित, परंतु अरबांना मात्र पोर्तुगीजांच्या पत्रांचे वाचन करता येत असल्यामुळे त्यांविषयीचे झामोरिनला बुद्ध या चुकीचे अर्थांतर करून सांगितले जात असल्याने झामोरिनच्या प्रशासनासमोर आरंभी तरी पोर्तुगीज असहाय्य बनले होते. (२) परंतु येनकेनप्रकारे प्रयत्नांती नेत्रदीपक यश न मिळाल्यामुळे पोर्तुगीजांच्या आगमनापासूनच झामोरिनच्या राजसभेतील मुस्लिम स्त्रियांशी वैवाहिक संबंध प्रस्थापितही होऊ लागले होते. पुढे तर नूतन झामोरिनच्या आधिपत्याखालील साम्राज्यातील मुस्लिम स्वतःच परदेशी होऊन परागंदा होऊ लागले होते.

अशा तऱ्हेने, विद्वेषपूर्ण असलेला काही काळ वगळता, राजछत्र व राज्यप्रशासन यांच्या आशीर्वादाने समाधानकारक वेणिक व सांस्कृतिक लागेबांधे स्थापन झाल्यानंतर, आर्थिक स्थैर्य लाभल्यामुळे पोर्तुगीजांना हायसे वाटणे साहजिकच होते. अशा दडपणविरहित वातावरणात वावरत असताना विविध कारणांचा आधार घेऊन त्यांची दृष्टी चौफेर न फिरती तरच नवल.

त्यांच्या या दृष्टीस गोमंतक दिसला...

२४

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे

२००१ / चंद्रवाडी

९२

हे पृष्ठ भारतमित्रकार नारायण भास्कर

नायक यांना अर्पण



उंचे निंच कांही नेणे हा भागवंत । तिष्ठे भाव भक्त देखीनियां ॥

तोमे पीरिशने तर soberbo reino de Goa (magnificent kingdom of Goa) हे हिंदुस्थानाच्या पहिल्या व दुसऱ्या प्रवेशदाराची कुञ्चिका असल्याचे म्हटले आहे. (३) गोमंतक हा चौलपेक्षाही अधिक उत्तम व समृद्ध व्यापारासाठीचे स्थळ होते. हंजुमन म्हणजे आजचे हणजूण किंवा अंजुना तर नवव्या शतकापासूनच्या अरबांच्या हंजुमन या व्यापारी महाजालातील एक महत्त्वाचे स्थान होते. आदिलखानाच्या गंगाजळीत त्यांच्या आधिपत्याखाली असलेल्या या राज्यापासून प्रत्येक वर्षी ४,००,००० फर्दाची भर पडत होती. अशा पार्श्वभूमीवर तिमोजा उपाख्य तिमय्या याचा परिचय आल्फ्रेन्सो द आल्बुकेर्कला झाल्यानंतर हा बलाढ्य विजयनगर साम्राज्याचा सेवक त्याच्या धर्माने प्रतिपादिलेला पवित्र आत्म्याचा संदेश घेऊन येणारा देवदूत न वाटता तरच नवल! (४)

हिंदुस्थानात आलेला पोर्तुगीज सैनिक आता सुखाला आसुसलेला होता. येथे स्थायिक होऊ पाहणाऱ्या उच्चभ्रू पोर्तुगीज गृहस्थाला अशा सैनिकापासून स्वतःच्या कुटुंबाचे संरक्षण करताना ब्रह्मांड आठवू लागणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे या सैनिकास सुख देण्यासाठी हिंदुस्थानाबाहेरून आणून सहस्रावधी स्त्रिया पुरवणे अनिवार्य बनले असेल तर त्यात नवल ते कसले? (५) पोर्तुगीज सैनिकाने स्वतःच्या राष्ट्रासाठी स्वतःचे रक्त जितके सांडले असेल त्याहूनही अधिक स्वतःचे वीर्य वाहवले असे म्हटले गेले ते यामुळेच असावे. आल्बुकेर्कने तर सैनिक ख्रिस्ती स्त्रियांना कंटाळून हिंदू स्त्रियांशी शरीरसंबंध ठेवू लागला असून अतिसंभोगामुळे पुरुषत्व गमावून बसला आहे असे स्वतःच्या राजाला कळवूनही टाकले. (६) पुढे १५३४व्या दरम्यान तर सहस्रावधींनी तर पैशांच्या तंगीने कंटाळून स्वतःचा ख्रिस्ती धर्म टाकून इस्लाम धर्म स्वीकारला असल्याचे बाल्ताझार कुहल्यने स्वतःच्या राजाला कळविले होते. आल्बुकेर्कला स्वतःच्या सैनिकात होत असलेला लैंगिक रोगांचा प्रादुर्भावही त्रस्त करित असावा...

... अशा परिस्थितीत देवदूतासारखा तिमय्या स्वतःच्या सहाय्याला धावून आला, असे आल्बुकेर्कला वाटले असल्यास नवल ते कसले? त्याच्या सैनिकाच्या हातात आता त्याच्या राष्ट्रासाठी कर्तव्यपरायण बनण्याचे आदेशपत्र ठेवण्याची सुवर्णसंधी आली होती. परंतु गोमंतक हाती येऊनही आल्बुकेर्कचा आंतरिक हेतू काही फसल झाला नाही. येथे स्थायिक होऊ पाहणाऱ्या पोर्तुगीजांचा नैतिक स्तर भारीच खालावू लागला होता. येथील परिसरातील असा अधर्म बोकाळलेला पाहून अशा परिस्थितीत ख्रिस्ताच्या साम्राज्याखाली अधिकाधिक स्थानिकांना आणण्यासाठी सैनिकी अनुशासनाचा प्रभाव असलेल्या जेजुइत पंथाचा विशेष पुढाकार घ्यावा लागला.

जेजुइत पंथाचा निर्माता इग्नेशियस लॉयालने पोर्तुगालच्या राजाच्या आदेशानुसार गोमंतकात धाडण्यासाठी सिमांव रुद्रिगी व बॉबदिल्य यांना निवडले पण ऐनवेळी बॉबदिल्याच्या अनारोग्यामुळे त्याच्याऐवजी जुआंव-दे-जेरसुपुत्र मेळू प्रॉसिशक शविअरची निवड झाली आणि तो ६ मे, १५४२ला हिंदुस्थानात आला. अशा तऱ्हेने जेजुइत पंथाचे हिंदुस्थानात पहिल्याने १५४२त आगमन झाले व हिंदुस्थानातील शाविअर पुरस्कृत जेजुइत पंथाच्या कार्याची मुहूर्तमेढ रोवली गेली असे म्हणता येईल. (७)

भाषा आणि वाङ्मयीन रचना यासाठी आवश्यक असलेली आस्था व उपक्रमशीलता जेजुइत पंथाने प्रथम प्रकट केली. त्या पंथाचे धर्मप्रसार करण्याचे कार्य तर देशी भाषांच्या अभ्यासापासून सुरू होते. लॉयालने जेजुइत पंथाच्या घटनेत बुद्ध्या एक कलम घातले आहे, ते असे : "...for the greater union of those that live in the society and for the greater assistance of those among union they dwell, all shall study the language of the region wherein they reside, unless their own native tongue be more profitable." (८)

आपले उद्दिष्ट जर शीघ्रगतीने साधायचे असेल तर

२४

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे

२००१ / चंद्रवाडी

९३

हे पृष्ठ भारतमित्रकार नारायण भास्कर
नायक यांना अर्पण



ह्युऊनी संन्यासी भगवीं लुगडीं । वासना न सोडी विषयांची ॥

ज्या प्रदेशात धर्मप्रचार करावयाचा आहे तेथील भाषा, चालीरीती, आचारविचार वगैरे सांस्कृतिक मूल्यांचा परिचय करून घेणे क्रमप्राप्त आहे, या विषयीची जाणीव लॉयालास होती. परिणामी हिंदुस्थानातील इतर देशी भाषांचे अध्ययन करून त्यांत ग्रंथनिर्मिती करणाऱ्यांत पाद्री एंरिकी एंरिकीश (तमीळ), फादर रॉबर्ट-द-नॉबिली (तेलुगू व संस्कृत), फादर बेस्की (तमीळ व संस्कृत), फादर हिरोनिमो ड्रेविएर (फारसी), फादर लिओनादों सिनामो (कानडी), आर्चबिशप डॉ. फ्रांसिश्कु गार्सीय (कानारीन, इंदुस्तान, मलबारी, संस्कृत-संस्कृत) या व अशांचा उल्लेख अपरिहार्य ठरतो.

रॉबर्ट-द-नॉबिली (Robertus de Nobilus) उपाख्य तत्त्वोद्धारक स्वामी या इटालियन जेजुइताने संस्कृत, तामीळ व तेलुगू भाषांचे अध्ययन केले, मांसाहार- मद्य व इतर तामसी आहार वर्ज्य केला आणि काषायवस्त्रे धारण करून नखशिखांत हिंदुस्थानातील ख्रिस्ती संन्यासी धर्म स्वीकारला. संस्कृत भाषेतील सत्यवेदसारसंग्रह आणि जजुर्वेद (Jozurbed) असे दोन ग्रंथ त्यांच्या नावावर दाखविले जातात. विद्वज्जनांना विशेष परिचित असलेले ऋषितुल्य संशोधक प्रा. अनंत काकवा प्रियोळकर नॉबिलीच्या धर्मप्रसाराचे मर्म विशद करताना म्हणतात. जुन्या ख्रिस्ती कार्यकर्त्यांनी हिंदू लोकांच्या धर्मावरोबर त्यांच्या चालीरीती, आचारविचार, खाद्यपेये, पेहराव वगैरे दर एक गोष्टीविरुद्ध, मग ती वाईट असो की बरी असो, बंड उभारले होते. हे धोरण अत्यंत चुकीचे, अनिष्ट व आत्मघातकी आहे, ही गोष्ट जाणणारा हिंदुस्थानातील पहिला मिशनरी रॉबर्ट-डि-नॉबिली हाच होय. (९)

युरोपातील जेजुइत धर्मोपदेशकांचा गोमंतकात प्रवेश झाल्यानंतर पंथाच्या तत्त्वानुसार त्यांनी येथील सुविध जनांस ज्ञात असलेल्या भाषेत लेखन केले, ती एका परीने मराठीची सेवाच होय. आरंभीच्या काळात गोमंतकातील हिंदू संस्कृती नष्ट करून तिच्या स्थानी पोर्तुगीज संस्कृतीची प्रतिष्ठापना

करण्याचा चंग बांधलेला पोर्तुगीज शासक व त्यांच्या सहाय्यासाठी आलेले ख्रिस्ती धर्मप्रचारक यांची Portuguese empire as a thalassocracy cast in military and ecclesiastical mould अशी व्याख्या इंग्रज इतिहाससंशोधक प्रोफेसर सी. आर. बॉक्सर यांनी केली आहे. (१०) परंतु धोरण जरी असे असले तरी धर्मस्वामींकरवी भाषाविषयक उपक्रमशीलता राबविण्याचे धोरण मराठी साहित्याच्या इतिहासात गोमंतकीय वाङ्मयाने स्वतःचे आगळे वेगळे स्थान निर्माण केले हे दृष्टिआड करता येणार नाही. परंतु भाषिक धोरण जरी असे असले तरी १५८५त भरलेल्या तिसऱ्या धर्मसभेत ख्रिस्ती तत्त्वांची प्रथम पोर्तुगीज भाषेत सिद्धता करून नंतर तिचे स्थानिक भाषेत अनुवाद करण्यात यावे असा ठराव संमत करण्यात आला(११). या संदर्भात प्रा. प्रियोळकरांच्या मतानुसार धर्माधिकार्यांनी ठराव केल्याप्रमाणे अधिकृत प्रश्नोत्तरी तयार झालेली दिसत नाही. परंतु पाद्री तोमास स्टिफन याने तयार केलेली एक प्रश्नोत्तरी उपलब्ध आहे. गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाची परंपरा (मग ती बोलीची का होईना) इकडून सुरू होते असे म्हणावयास हरकत नाही(१२). असे मत व्यक्त करणाऱ्या प्रा. प्रियोळकरांनी स्वतःच त्या परंपरेच्या पाऊलबुणांचा वेध घेण्याच्या कार्याचा आरंभ केला होता हे अभ्यासकांनी स्मरणात ठेवणे आवश्यक आहे. त्यांच्या या कार्याचे महत्त्व अधोरेखित करताना त्यांचेच सद्शिष्य डॉ. वि. वा. प्रभुदेसाई म्हणतात. प्रियोळकरांचे संशोधनातील अतिशय महत्त्वाचे अधिकारक्षेत्र म्हणजे त्यांनी पहिल्यांदाच घडविलेला परदेशी (आणि काही एतद्देशीय) ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मराठी भाषा व वाङ्मय यांच्या सेवेचा साधार आणि सविस्तर परिचय होय. बराच काळपर्यंत जवळजवळ अज्ञातवासात असलेले पण अभ्यासकांच्या दृष्टीने अतिशय मोलाचे असे हे उपेक्षित दालन महाराष्ट्रीय संशोधकांना खुले झाले, ते प्रा. प्रियोळकरांच्या दीर्घ परिश्रमांमुळेच होय(१३).



ब्रम्हज्ञान जरी कळे उठाउठी । तरि कां हिंपुटी वेदशास्त्रे ॥

अभ्यासकांच्या दृष्टीने सोळाव्या व सतराव्या शतकांत जेजुइतांनी मराठीत काव्यलेखन केले हा एका बाजूने कौतुकाचा तर दुसऱ्या बाजूने भाषिक व वाङ्मयीन अध्ययनाचा विषय बनतो.

हिंदुस्थानात आलेला पहिला प्रतिभावान इंग्रज जेजुइत पाद्री कवी फादर थॉमस स्टिफन्स (१५४९-१६१९) च्या क्रिस्तपुराणाने तर साऱ्या मराठी सारस्वतांकडून प्रशंसा संपादन केली. या ग्रंथाचे पेलें पुराण व दुसरें पुराण असे दोन भाग असून त्यांतील ओवींची संख्या प्रत्येकी अनुक्रमे ४१८१ व ६७८१ इतकी म्हणजे ज्ञानेश्वरीहूनही अधिक आहे. गोमंतकातील नवख्रिस्त्यांत सुशिक्षित व व्यासंग केलेले उच्चभ्रू हिंदू धर्मीय समाजातीलही होते. इतर देशांतील फिरंगी/ख्रिस्ती समाजाला त्यांच्या त्यांच्या भाषेत नित्य सेवन करण्यास ख्रिस्ताच्या शुभागमानाविषयीचा उल्हासित करणारा कथारस देणारी काव्ये व पुराणे उपलब्ध आहेत; परंतु त्यांच्या भाषांचा परिचय नसल्याने येथील नवख्रिस्त्यांना आवश्यक असलेल्या वाचनासाठी ती परभाषांतली काव्ये व पुराणे निरुपयोगी ठरतात तेव्हा येथील ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांकडून त्या इतर देशातल्या काव्ये व पुराणे यासारख्या कालक्रमणा करण्यास आवश्यक रचना आमच्या देशातल्या भाषेत आम्हा नवख्रिस्त्यांनाही का नाही देऊ शकत, या विषयीची पृच्छा एका सुविध ब्राह्मणाने केली : हे निवरावेया कारणें । फ्रिंगियांचां देसीं हाति पुराणें ।

तीं वाचोनियां तेथिल जनु । क्रमविती वेळु ।

निते सेविते कथारसु । वाचोनि मनीं घेंती उलासु ।

पण ते देसिचे भाससि अभ्यासु । नाहीं आम्हां ॥

जैसे तेआं तेआं दिपावतीं । देसपरिचीं पुराणें हाति ।

तेसीं पुस्तकें कं नमेळती । आमंचां देसीं ।

या मराठीतील पहिल्या मुद्रित ग्रंथाच्या एकंदरीतपणे सहा आवृत्त्या (रायतूर-गोवा १६१६, रायतूर-गोवा १६४९, जुने गोवे १६५४, मंगळूर १९०७, पुणे १९५६, मुंबई १९९६) प्रकाशित झाल्या. त्यातील पहिल्या

चार आवृत्त्या रोमन लिपीत होत्या; परंतु पहिल्या तीन आवृत्त्यांपैकी एकीचीही प्रत आजच्या घडीला उपलब्ध नाही. १९५६त बी. शांताराम बंडेलू यांनी देवनागरीत लिप्यंतर करून हे काव्य वाचकांच्या समोर आणले. १९९६त फादर कारिदाद द्रागो यांनी देवनागरी प्रतीचे संपादन केले. ख्रिस्तपुराण मुळात देवनागरीत प्रकाशित झाले होते असे रेव्हरंड जस्टीन ए. ऍबट यांनी अनेरिकन मिशनरीच्या ज्ञानोदय (१९३३) या मुखपत्रात म्हटले होते. या देवनागरी प्रतीवरून पुढे रोमन लिप्यंतर झाले असे रे. ऍबट यांचे मत होते.

फादर स्टिफन्सने आपण मागील कवेस्वरांच्या काव्याचा पद्धतीप्रमाणे हे ओवीबद्ध काव्य मराठीत लिहिले आहे अशी निःसंदिग्ध ग्वाही देत म्हटले आहे की :

हेआ देसिंचेआं भासां भितुर ही भास परमेस्वराचेआ वस्तु निरोपुंसि योगे ऐसी दिसलि म्हणउनु, पण सुध मराठी मधिमा लोकांसि नकळे देखुनु हेआ पुराणाचा फळु बहुतां जनसि सुफळु होउंसि, काए केले, मागिलेआ कवेस्वरांचीं बहुतेके अवघड उतरें सांडुनु सांपुचेयां कवेस्वरांचेआ रितुप्रमाणें आनियेकें सोपीं ब्राह्मणांचे भासेचीं उतरें ठाई ठाई मिसरित करुनु कवित्व सोपें केले.

फ्रेंच पाद्री एतिएन-ला-क्रुवा (१५७९-१६४३) चे ओवीबद्ध पीटर पुराण १६२९त प्रकाशित झाले. या ग्रंथांची एकंदर तीन पुराणे असून प्रत्येक पुराणाचे काण्डात व प्रत्येक काण्डाचे अवस्वरात पोटविभाग पाडले आहेत. ख्रिस्तपुराण हे बायबलवर आधारलेले पद्य असून पीटरपुराण हे सेंट पीटरचे चरित्रपर काव्य आहे; परंतु या काव्याच्या निमित्ताने हिंदू धर्मातील मर्मस्थाने शोधून अनुयायांच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धांविषयीची यथामती निंदानाल्पती करण्यात आली आहे. या काव्यातील काही भाग प्रा. प्रियोळकर आणि गोमंतक मुक्तीच्या आंदोलनातील झुंझार सेनानी श्री. लक्ष्मीकांत व्यंकटेश प्रभु भेम्बरे यांनी पृथक्पणे प्रसिद्ध केला आहे.

२४वे

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे

२००१ / चंद्रवाडी

९५

हे पृष्ठ बाळकृष्ण वामन सावर्डेकर

यांना अर्पण



आनंदाचे डोही आनंदा तरंग । आनंद चि अंग आनंदाचे ॥

तिसरा मराठी ख्रिस्ती कवी पोर्तुगीज पाद्री आंतोनियु-द-सालदात्र्य या जेजुइत पाद्री (१५९८-१६६३) ने इटलीतील पादुअ येथील सेंट अँथनीने केलेल्या चमत्कारांच्या आधारे त्याचे काव्यपूर्ण चरित्रवर्णन केले आहे. या सांतु आंतोनीची जीवित्कथा काव्याचे देवनागरीत लिप्यंतर करून त्याचे संपादन करणाऱ्या प्रा. प्रियोळकरांनी या रचनेची तुलना महीपती (१७१५-१७९०) च्या भक्तविजयशी करून साल्दात्र्यची क्रिस्ती महीपती अशी संभावना केली आहे.

प्रा. प्रियोळकर यांनी ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांकरवी मराठीतून लिहिल्या गेलेल्या ख्रिस्ताच्या मृत्यूने अनावर झालेल्या शोकावर आधारलेल्या उदात्तपूर्ण विलापिकांपैकी दोहोंचे संपादन केले व त्यास विवेचक व अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना जोडल्या. या दोन विलापिकांपैकी ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण हे काव्य पाद्री क्रुवाचेच असावे असा कयास व्यक्त केला होता. दुसरी विलापिका (१७६८) देशी पाद्री मानुएल जाँकीस द नोरेत्र्य याच्या नावावर नमूद असून तीदेखील प्रा. प्रियोळकर यांनी संपादित करून क्रिस्ताचे यातनागीत या शीर्षकाने प्रसिद्ध केली. डॉ. प्रभुदेसाई यांनी हेच काव्य, प्रा. प्रियोळकर यांच्या संपादनात न आढळणाऱ्या स्पष्टीकरणात्मक टीपा देत व लॅटिन मूलाधार सोदाहरण स्पष्ट करित, पुनश्च, नव्याने संपादन केले.

फादर स्टिफन्सच्या ख्रिस्तपुराण या हस्तलिखिताच्या अंतिम भागात असलेल्या तीन काव्यांपैकी क्रमांक दोन (क्रिस्ताचे यातनागीत) व क्रमांक तीन (क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण) चे प्रा. प्रियोळकरांनी संपादन केल्यानंतर डॉ. प्रभुदेसाईंनी एका अज्ञात कवीच्या क्रमांक एकच्या काव्यास क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहणप्रसंगीचे विलाप असे शीर्षक देऊन ते संपादित केले व कारुण्य व गेयता असलेल्या या एकाच परंपरेतील व एकाच कालखंडातील विलापिकांची मालिका पूर्ण केली.

प्रा. प्रियोळकरांनी स्वतःच्या जीवनातील अंतिम पर्वात सुमारे एक दशकभर परिश्रमपूर्वक संशोधन करून अठराव्या

शतकातील एका ख्रिस्ती मराठी लेखकाचा व त्याच्या लिखाणाचा शोध लावला. ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयातील देवनागरी लिपीतील पहिले गद्यलिखाण करणारा लेखक अशीच त्यांची नोंद होऊ शकेल... त्या पोर्तुगीज लेखकाचे नाव फादर सिमांव गॅमिश (१६४७-१७२२) असून प्रा. प्रियोळकरांनी त्याच्या या लिखाणाचे शीर्षक सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश असे ठेवले आहे. ग्यान उपदेश अग्यान टाकून मोक्षास वाट दाखवील अशा आत्मविश्वासाने लिहिलेल्या या ग्रंथात पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील मराठी जनांस ख्रिस्तीधर्माचे महात्म्य सांगितले होते. त्याशिवाय या ग्रंथामुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासावरही काही प्रमाणात प्रकाश टाकण्याची शक्यता निर्माण झाली.

या व अशा पण अज्ञात ख्रिस्ती मराठी साहित्याच्या निर्मितीमागील कारणे कोणतीही असली तरी त्यातील संदर्भासाठी मात्र या साहित्याच्या निर्मिकांना त्यांना उपलब्ध असलेल्या मराठी भाषेतील रचनांचे यथोचित सहाय्य झाले असावे याविषयीची शंका असण्याचे कारण नाही. कारण बहुतांशींच्या लिखाणांत त्या मराठी रचनांचे संदर्भ आढळतात. स्वतः फादर स्टिफन्सनेच मागील मराठी कविश्वरांच्या लेखन पद्धतीचा उल्लेख केल्याचा संदर्भ यापूर्वी येऊन गेला आहेच. यावेळी काही महत्त्वाच्या मुद्यांचा विचार होणे आवश्यक आहे.

पहिली बाव अशी की फादर स्टिफन्स व इतर ख्रिस्ती मराठी कवींनी जे मराठी ग्रंथ प्राप्त केले ते गोमंतकातील ब्राह्मण विद्वानांच्या निवासस्थानांतून त्याकाळी मुद्रणाची व्यवस्था नसल्याने जी हस्तलिखिते उपलब्ध व्हायची ती मोजकीच असायची अन् जी उपलब्ध व्हायची ती गोमंतकीय ग्रंथकारांबरोबर इतर गोमंतकाबाहेरील ज्ञानेश्वरादी संतांचीही. परंतु त्या लोकप्रिय ग्रंथाच्या नकाल हातात येईपर्यंत तीस-तीस, पन्नास-पन्नास वा शंभर-दोनशे वर्षांचा काळ निघून जात असावा. इतिहासाचार्य विश्वनाथ कशिनात राजवाडे यांनी प्रकाशित केलेल्या ज्ञानेश्वरीतील भाषा,



सोयें बर्म परि मन नाहीं हातीं । हा हा भूत चित्ती भ्रम गाढा ॥

चोंभा कवीच्या उखाहरण (उषाहरण), तसेच वाशिष्ट योग (योगवासिष्ठ) वा दृणपर्व (द्रोणपर्व) हे ज्ञानेश्वरांच्या नावावर असलेले शंकास्पद वाङ्मय यांतील तर शब्दरचना, पदक्रम ध्यानात घेतला आणि ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयातील भाषेविषयीचा तुलनात्मक कयास जरी केला तरी त्यातील साधर्म्य आणि विधर्म्य ध्यानात घेण्यास वाव आहे. यावरून ख्रिस्ती मराठी कवींनी ही काव्ये अभ्यासली होती यात शंका नाही.

दुसरी बाब अशी की सतराव्या शतकापूर्वीच्या काव्याच्या प्रती आजही उपलब्ध असल्याचे सिद्ध झाले आहे. इतकेच नव्हे तर या मराठी काव्याचे स्थानिक भाषेत सारांशाच्या स्वरूपात अनुवादही झाले असल्याचे अभ्याससाधनांवरून स्पष्ट दिसते (१४).

तिसरी बाब अशी की सतराव्या शतकातील हे सारे ख्रिस्ती मराठी कवी गोमंतकातच वास्तव्य करित होते असे सकृत्दर्शनी तरी स्पष्ट होते. त्यामुळे त्यांनी या काव्यांचे अन्ययन केले असेल ते गोमंतकातील सुविद्य स्थानिकांच्या सहाय्यानेच. मानुएल-द-ऑलिव्हेर या मूळच्या ब्राह्मणाने या बाबतीत मोलाचे सहाय्य केले होते. त्याने तर ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांच्या लाभासाठी स्वतःच्या पूर्वकालीन धर्मबंधूंच्या घरी ग्रंथचौर्यही केले होते. त्यानेच नामदेव या कवीच्या नावावर असलेल्या अनादीपुराणाचा पोर्तुगीज अनुवाद केला होता. याच काळात ज्ञानेश्वरीच्या १३व्या अध्यायाचा तसेच विष्णुदास नाम्याच्या काव्याचाही अनुवाद केला गेला. पाद्री फांसिश्कु रुद्रिगीश या परदेशी जेजुइत धर्मप्रचारकाचा दुभाषी एतद्देशीय नवख्रिस्ती आद्रे वसजने देखली अशीच मोलाची कामगिरी केली होती. त्यामुळे ख्रिस्ती कवींना जुन्या संस्कृत तसेच मराठी ग्रंथातील उताऱ्यांचे स्थानिक भाषेत अनुवाद करणे, भाषेचा तसेच लेखनशैलीचा अभ्यास करणे यामध्ये बऱ्यापैकी यश प्राप्त झाल्यानंतरच काव्यलेखन करता आले ही शक्यता ध्यानात घेणे सुलभ वाटायला हरकत नाही. या सर्व मुद्यांचा आधार घेतल्यानंतर ख्रिस्ती

कवींचे आगमन होण्यापूर्वी गोमंतकात मराठीतील कोणकोणती ग्रंथसंपदा होती याविषयीची सूची केल्यास खालील तपशील हाती येतो :

१. आदिपुराण किंवा आधि पुराण,
२. अहिल्यापुराण किंवा अहिल्या सुधि,
३. अनुग. पुराण
४. अस्वमेध पुराण
५. भागवत पुराण
६. कलि पुराण
७. कल्प पुराण
८. कृष्ण पुराण
९. द्रोण पुराण
१०. गीता
११. हरिचंद पुराण
१२. प्रल्हाद पुराण
१३. राम पुराण
१४. सीता सुधि
१५. वाशिष्ट योग
१६. जिवाचा मोख

द्रोणपर्वचा उल्लेख मघाशी झालाच आहे. गोमंतकाचे थोर सुपुत्र व इतिहासकार डॉ. पांडुरंग सखाराम शेणवी पिसुर्लेकर यांनी प्रथमच या ग्रंथाचा उल्लेख केला होता. त्यांच्या अभ्यासू दृष्टीस पोर्तुगालामधील ब्राग येथील सार्वजनिक ग्रंथागारातील रायतूर (राशोल-गोवा) च्या जेजुइतांच्या धार्मिक संस्थेचे स्वामीत्व असलेले ग्रंथांचे एक वाड सापडले होते. त्यांनी शोध लावलेल्या त्या ग्रंथांची शीर्षके व त्यांचे कर्ते याविषयीची नोंद खालीलप्रमाणे करता येते :

- | | | |
|------------------------|---|----------------|
| १. प्रल्हाद चरित्र | - | विष्णुदास नामा |
| २. हरिश्चंद्र-पुराणकथा | - | विष्णुदास नामा |
| ३. सुखदव चरित्रकथा | - | विष्णुदास नामा |
| ४. ... धर्माचा अश्वमेध | - | विष्णुदास नामा |

४५

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे

२००१ / चंद्रवाडी

९७

हे पृष्ठ लक्ष्मीकांत व्यंकटेश प्रभू भेंड्रे

यांना अर्पण



रविबिंब नाहीं तुटत उदका घायेची ते नका सरी धरं ।

- | | | |
|----------------------------|---|------------------|
| ५. कर्ण पर्व | - | विष्णूदास नामा |
| ✓ ६. कृष्ण चरित्र कथा | - | कृष्णदास शामा |
| ७. वासिष्ठ योगु | - | ज्ञानदेव |
| ✓ ८. गरुडाची कथा | - | सिवदास |
| ९. बाळक्रीडा | - | सिंपा नामा |
| १०. निवृत्ती देव | - | भगवद्गीतेची टीका |
| ✓ ११. हरणीची कथा | - | अनामिक कवी |
| १२. राजनीतिच्या ओव्या | - | अनामिक कवी |
| १३. रामाचा अश्वमेध | - | अनामिक कवी |
| १४. गुरुसिध्द संवादू | - | अनामिक कवी |
| १५. मदालसा | - | अनामिक कवी |
| १६. रुक्मिणी स्वयंवर | - | अनामिक कवी |
| १७. कृष्ण-अर्जुनाचा संवादू | - | अनामिक कवी |
| १८. सिता हरण | - | अनामिक कवी |
| ✓ १९. मृग राजाची कथा | - | अनामिक कवी |

या काव्याचा परिचय करून घेत असताना अभ्यासकाला जर्सन-द- कुञ्च यांनी सादर केलेल्या श्री चिंतामणी कौस्तुभपुराण या रचनेचाही तपशील उपलब्ध होतो. महिकावतीची बखर किंवा माहीमची बखर या शीर्षकाचे लिखाण अभ्यासकांना ज्ञात आहेच. त्यातील चौथे प्रकरण म्हणजे वरील लिखाण होय (१५). राजवाडे यांनी हे प्रकरण १६व्या शतकात लिहिले गेले असल्याचा निर्वाळा दिला आहे (१६). फादर स्टिफन्सचे १६११-१६१२ या कालवधीत गोमंतकाबाहेरील वसई येथील परिसरात वास्तव्य होते. त्यावेळी हा प्रतिभाशाली व प्रज्ञावान कवी तेथील किल्ल्यात Mestre-de-Lingua अर्थात् भाषाध्यापकपदी होता. तिथेच त्यांचे क्रिस्तपुराण पूर्णावस्थेस पोहोचले होते. त्यामुळे फादर स्टिफन्सच्या वाचनात हे महिकावतीच्या बखरीतील चौथे प्रकरण असलेले हे कौस्तुभपुराण आले असणे अगदी शक्य आहे, म्हणून ही बाब निश्चितच आधारभूत वाटते.

या व्यतिरिक्त रुद्रिगीशने अमृतानंदविरचित योगराज

टिळक (Livro-de-Datafraia) मराठी काव्याचाही उल्लेख केला आहे. हे काव्य प्रा. प्रियोळकर यांनी १९५६त संपादित करून प्रकाशित केले. डॉ. प्रभुदेसाई यांनी कृष्णचरित्रकथा हे, अमृतानंदाच्या काव्यलेखनापूर्वी, कृष्णदास शामाने १५२६त गोमंतकातील केळोशीत निवास करून पूर्ण केलेले काव्य संपादित करून नागपूर विद्यापीठाच्यावतीने प्रकाशित केले. हे १९ अध्यायांचे काव्य भागवताच्या दशम स्कंधात असलेल्या पूर्वार्धाच्या पंचेचाळीस अध्यायांतील कंसवधापर्यंतच्या भागावर आधारलेले आहे. दशम स्कंधावरील पहिली मराठी टीका ही बहिरा जातवेद (१३५८) यांच्या नावार आहे. एकनाथांनी भागवताच्या अकराव्या स्कंधावर आधारलेल्या एकनाथी भागवतापूर्वी पन्नास वर्षे एका गोमंतकीय कवीने हा मराठी ग्रंथ रचला होता. कवीची स्वाभाविक काव्यलेखन करण्याची प्रतिभा व प्रत्ययकारी वर्णनशैली यामुळे भक्तियुक्त काव्यरचना सरस झाली आहे. या कवीच्या नावावर अश्वमेध व भागवत हे काव्यग्रंथ असल्याचे सांगण्यात येते. अठराव्या शतमानात गोमंतकातील धार्मिक निर्बंध शिथिल झाल्यानंतर हिंदूधर्मिय मोठ्या आत्मीयतेने पुनश्च कव्यलेखन करू लागले. मूळचे कोंकणक्षेत्रातील कारवार प्रदेशात कुमठा या स्थळी निवास करीत असले तरी उर्वरीत आयुष्यात गोमंतकातील अंजुजेमहालात असलेल्या तीर्थक्षेत्र श्रीमंगेशी देवस्थानी शिवदर्पण (१७६७), राधाविलास, श्री पूर्ण प्रबोधचंद्रोदय, झुलवागीते लिहिणारे नाईक स्वामी उपाख्य पूर्णप्रकाशानंदनाथ यांचे नाव स्वाभाविकपणे अग्रक्रमाने येते. यांनी लिहिलेले श्री मंगेशकविकृत शिवदर्पण अर्थात् पद्मपुराणातील श्री शिवगीतेची मूळ संस्कृतासह मराठी समश्लोकी प्रा. प्रियोळकर यांनी १९६८त संपादली व ती प्रकाशित केली. संस्कृत अमरकोशावर अमरविवेक हा मराठी टीकाग्रंथ, जयदेवाच्या गीतगोविंदचा टीकेसहित समश्लोकी अनुवाद तसेच भगवद्गीतेवर पद्यमय टीका, जगद्गुरु श्रीआदिशंकराचार्य यांच्या वाक्यसुधेवर

२४

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे

२००१ / चंद्रवाडी

९८

हे पृष्ठ वासुदेव भारस्कर नायक

यांना अर्पण



पानपात्रचषक या शीर्षकाची टीका व इतर प्रकारचे लिखाण करणारे पंडित महेश्वरशास्त्री सुखठणकर (१७१९-१८१५) यांचेही नाव ठळकपणे नोंदवावे लागते. सोहिरोबानाथ आंबिये (१७१४-१७९२) या साक्षात्कारी संताचे मह्यदनुभवेश्वरी, सिद्धान्तसंहिता, अक्षयबोध, पूर्णाक्षरी व अद्वयानंद हे काव्यग्रंथ म्हणजे मराठी सारस्वताने तत्त्वज्ञानाच्या शाखेवर पसरलेले काव्यालंकार होत. कृष्णभट बांदकर (१८४४-१९०२) हे नाव तर संगीत रंगभूमीच्या निर्मितीत कितीरी आदराने उच्चारले जाते. त्यांनीही अभंगरचना केल्याचे अभ्यासकांना ज्ञात आहे. गोमंतभूषण वाळकृष्ण दत्तात्रय सातोस्कर यांनी वाङ्मयच्या कर्त्या - या साऱ्या दिग्गजां - विषयीचा आवश्यक तितका तपशील त्यांच्या साहित्याचे शिल्पकार (खंड पहिला) (पणजी, १९७५) या महत्त्वाच्या ग्रंथात दिला आहे.

हा सारा वाङ्मयाव्यापार मध्यवर्ती मराठी लेखन व्यवहारासोबत गोमंतकातील लिखाणाशीही संबंधित असल्याचे स्पष्ट आहे. या हिंदू समाजाचे असे वाङ्मयीन पूर्वदिव्य हाताशी आल्यानंतरच फादर स्टिफन्स, पाद्री क्रुवा, पाद्री साल्व्दोन्स, पाद्री मानुएल ज्याँकीश द नोरोन्स यांचा भविष्यकाल उज्ज्वल झाला, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ आहे. त्यानंतर १६८४त शासकीय निर्णयानुसार गोमंतकातील देशी भाषांतील सारे व्यवहार तीन वर्षांत पूर्णशः स्थगित करण्याचे ठरविण्यात आल्याने म्हणा किंवा त्यानंतरच्या काळातील जेजुइतांवर लॉयालच्या भाषाविषयक यमनियमांचा पूर्वीइतका वचक न राहिल्याने म्हणा देशी भाषांतील वाङ्मयीन उद्यमशीलता ठप्प झाली इतकेच दिसते.

पुढे एकोणिसाव्या शतमानात महाराष्ट्रातील इंग्रजांच्या आगमनानंतर मात्र त्यांच्या समाजसुधारणेच्या धोरणामुळे पुनश्च भाषाविषयक कार्यप्रवणता आकार घेऊ लागली. त्यावेळी ख्रिस्ती धर्मविषयक कार्य करणाऱ्यांच्या सोबत हिंदू समाजाचा सदस्यही धार्मिक, समाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात स्वतःच्या क्षमतेनुसार लेखन करीत होता. त्या

लेखनाच्या निमित्ताने इतर देशी-विदेशी भाषांच्या सोबतीने मराठीच्या उदरगतीत आपला वाटा उचलू लागला होता. हिंदू समाजाच्या या सदस्यांत ऋजू स्वभावाचा सुविद्य गोमंतकीय देखील आघाडीवर होता. त्यांचे कार्य गोमंतकात तसेच मुंबईत समान्तरपणे चालू होते... परंतु तो सारा तपशील साक्षेपाने नोंदवायचा असे जरी ठरविले तरी तो आणखी एका विशेष निबंधाचा विषय होऊ शकेल.

संदर्भसूची :

१. Parrikar, K.M., Asia and Western Dominance, The Other Press, Kuala Lumpur, 1993 (reprint),
२. Giertz Gernot, Vasco da Gama, die Endeekung Seewegs nach Indien; ein Augenzeugenbericht 1497-99, Tubingen, 1980, pp. 92-98.
३. ia.) Cortesao Arnando., The Suma Oriental of Tome Pires and Book of Fransisco Rodrigues, Vol. I, (translated from Portuguese by Cortesao) The Haklyut Society, London, 1944, p. 54., (ib.) MSS folio no. 133r as mentioned by Cortesao), (ic.) reprinted (Assean Educational Services), New Delhi-Madras, 1990 p. 54. ii.) A Suma Oriental., (ed.) Armando Cortesao, Coimbra, 1978, pp. 212-217,
४. Barros Joao de., Decades da Asia, (ed.) Lisboa, 1973, Liv V, Cap. I, p. 429,
५. Correia A.C. Germano da Silva., Historia da Colonizacao Portuguese na India, 6 vols. Lisboa, 1948-1958,
६. Cartas de Afonso de Albuquerque., I, ed R. A. Bulhao Pato, Lisboa, 1884, p. 21,



मार्गे पुढें अवघें रितें । कळीं येतें अनुभवें ॥

७. Pereira, A.B. de Braganca, Historia Raligiosa O Orienta portuguese, no. 4, 1932, pp. 26-27,
८. Ibid, p. 30,
९. प्रियोळकर, अनंत काकवा ., जजुर्वेदी ब्राह्मण, प्रिय आणि अप्रिय, पुणे, १९६५, पृष्ठ ३०-४५,
१०. Boxer, C.R., Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825, Oxford University Press, London, 1963, p. 165,
११. CunhaRivara J.H. da., Archivo Portuguez Oriental, V ol. VI. Suplimento II, Facicula IV, Goa 1875, p. 139 cited by A.K. Priolkar, The Printing Press in India, Bombay, 1958, p. 165,
१२. प्रियोळकर, अनंत काकवा, गोमंतकीय क्रिस्त्यांचीमराठी वाङ्मयपरंपरा, स्मरणिका (सुव्हेनीर), गोवा सहाय्यक समिती, मुंबई, १९६५.
१३. प्रभुदेसाई विठ्ठल बाबू ., प्रा. प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या प्रथाविषयीचे संशोधन, प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ, मुंबई, १९७४, पृष्ठ ९८.
१४. पिसुर्लेकर, पांडुरंग सखाराम शेणवी ., i) पोर्तुगालातील महाराष्ट्र संतवाङ्मयाचा अमूल्य ठेवा, भारतमित्र, रिवण (गोवा), डिसेंबर १९५४, पृष्ठ ३५६, ii) रोमन लिपीतील वासिष्ठ योग, भारतमित्र, गोवा, ऑक्टोबर १९५६, पृष्ठ २५७-५९, iii) A Proposito dos Prmeiros Livros Maratas Impresos em Goa, Boletim do Institute Vasco-da-Gama, no. 73, Goa, 1956, p. 59, pp. 61-62, 66-67, iv) सोळाव्या शतकातील कोंकणी गद्य, भारतमित्र, गोवा फेब्रुवारी १९५७, पृष्ठ ६२ v) निवृत्तेश्वराचा शोध, भारतमित्र, रिवण(गोवा), एप्रिल १९५७, पृष्ठ १०९-११०,
१५. Cunha Jerson da J., The Origin of bombay, 1990, p. 119.
१६. प्रस्तावना, केशवाचार्यकृत, महिकावतीचे बखर उर्फ महीमची बखर, संपा. वि. का. राजवाडे, पुणे शके १८४६, पृष्ठ ३.

० ०

स्वप्नीं सुख न जोडे । तै जागृति येणें घडे ॥

ऐसा फिरतांना तुटे । अखंड सुख ॥

- व्यंकट

दोरिच्या साया भिऊनि भवा । भेटि नाही जिवा शिवा ।
अंतरींचा ज्ञानदिवा मालवूं नको रे ॥

- सोहिरीबानाथ आंबिये

२४

गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन, केपे
२००१ / चंद्रवाडी

१००

हे पृष्ठ डॉ. कृष्णा संजगिरी
यांना अर्पण